

„ВСЕКИ САМ СИ ПРЕЦЕНЯ“... ДАЛИ ДА СЕ ПРОМЕНЯ¹

РУСКА СТАНЧЕВА, ЖАНЕТА ЗЛАТЕВА, АЛЕКСАНДЪР ГЕОРГИЕВ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

rustancheva@gmail.com, zhaneta.zlateva@abv.bg, miglenov@ibl.bas.bg

Докладът разглежда словообразователната вариантност при вторични глаголи от несвършен вид, образувани със суфикси - 'а, - 'ава. Предмет на описание е рецепцията на посочената вариантност от езиковата общност – както от гледна точка на подходите на кодификацията, така и във връзка с езиковите нагласи.

Ключови думи: изофункционални суфикси; имперфективация; езикови нагласи; салиентност; български език

TO CHANGE OR NOT TO CHANGE... EXPLORING THE CASES OF ПРЕЦЕНЯМ AND ПРОМЕНЯМ

RUSKA STANCHEVA, ZHANETA ZLATEVA, ALEXANDER GEORGIEV

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

rustancheva@gmail.com, zhaneta.zlateva@abv.bg, miglenov@ibl.bas.bg

This paper discusses the morphological variability of secondary imperfective verbs formed with the suffixes - 'а or - 'ава. The focus is on how this variability is perceived by the language community, both from the perspective of codification approaches and language attitudes.

Keywords: isofunctional suffixes; imperfectivation; language attitudes; salience; Bulgarian language

Въведение

Настоящият доклад поставя на разглеждане проблем от областта на словообразуването в обхвата на нормативността. В работата ни се разисква вариантността в определен сегмент от днешната българска глаголната лексика с оглед на процеса на кодификация. Обект на изследване са производни глаголи от 3. спрежение от несвършен вид (НСВ), образувани с изофункционалните суфикси - 'а- и - 'ава- от глаголи от 2. спрежение от свършен вид (СВ) с корен на мека съгласна (напр. *преценя* – *преценявам* и *преценям*; *сменя* – *сменям* и *сменявам*; *закръгля* – *закръглям* и *закръглявам*). Предмет на описание е рецепцията на посочената вариантност от езиковата

общност – както от гледна точка на подходите на кодификацията, така и във връзка с езиковите нагласи. В този смисъл поставеният проблем се вписва в рамката на централната задача на социолингвистиката, формулирана от Дж. Милрой като въпрос: „Защо на езиковите варианти, арбитрарни по същността си, се приписва социална ценност?“ (Milroy et al. 1999: 16). Задачата, която си поставяме, е да изясним възможно ли е кодификацията да следва по-системен подход към вариантите в посочената група глаголи. Понастоящем при идентични по своята структура представъчни глаголи от СВ с основа на мека съгласна и с ударение върху окончанието (напр. *преценя* и *променя*) са кодифицирани техни производни с различни наставки - 'ава- и - 'а- (*преценявам* и *променям*).

Повод да насочим погледа си към посочената вариантност е ярката социална реакция на репликата *Всеки сам си преценя*, спонтанно изречена в интервю през 2021 г. в контекста на противоепидемичните мерки по време на пандемията от ковид. Изразът се разпространи чрез медиите и социалните мрежи, като набра скорост и в ежедневно общуване в ситуации с вербално изразен контекст. Причината бе перцептивната яркост (салиентност) (вж. Rącz 2013; Boswijk, Coler 2020; Алексова/Aleksova 2023: 22 и сл.) на стойността -я- на словообразователната социолингвистична променлива² в структурата на варианта *прецѐн-я-м*. Така по наше мнение употребата в публичното пространство на изведения извън кодифицираната норма *прецѐням* вм. книжовното *преценявам* беше възприета като индикатор (според терминологията на У. Лабов) по признака степен на образование. В по-общ социален план репликата *Всеки сам си преценя* придоби функцията на маркер за самонадеяно поведение, лишено от рационалност. Резултатът бе, че изразът започна да се използва за иронично осмиване на онези, които не притежават достатъчно компетентност, за да вземат адекватно решение в определени ситуации (вж. Сталянова/Stalyanova 2021).

За изпълнението на задачата, която си поставяме, ще разгледаме проявите на вариантността при глаголните суфикси в исторически план, ще опишем досегашната кодификаторска практика, както и жизнеността на некодифицираните варианти, а накрая ще се постараяме да интерпретираме и езиковите нагласи спрямо вариантите.

1. Вариантност на глаголните суфикси в историческа перспектива

В исторически план наблюдаваната в днешния език словообразователна вариантност при глаголните деривати от вторичен НСВ със суфикси - 'а-(м)/-ва-(м) и - 'а-(м)/- 'ава-(м) от типа напр. на *залепям* и *залепвам*, от една страна, и на *загасям* и *загасявам* – от друга, се свързва с установяването и развоя на глаголната категория *вид* в българския език и по-специално – с възникването, развоя и дистрибуцията на наставките, характерни за вторичните итеративи, чието разнообразие не се изчерпва с посочените по-горе суфикси.

В историята на езика ни като най-ранно средство за имперфективация се идентифицира наставката *-а-*, наследена от праславянски, като постепенно инвентарът от средства за имперфективация в старобългарски се обогатява и с наставките *-ва-* и *-ова/-у-* (аломорфи на *-а-*), а дистрибуцията на тези средства в старобългарски зависи от завършека на лексикалната основа и от алтернациите в корена (вж. ГСтБЕ/GStBE 1991: 264–268; Ганева/Ganeva 2017: 80; Ганева/Ganeva 2018: 86).

Обогатяването на инвентара със суфикси за имперфективация продължава и през среднобългарския период, когато е засвидетелствана и наставката *-ава-/-'ава-* най-напред при глаголите по *и*-спрежение. Нейното възникване се разглежда като резултат от преразлагане (декомпозиция) на *-а-ва-* в морфемната структура като средство за образуване на нови морфемни в езика (Бояджиев/Boyadzhiev 1999: 258–259; Ганева/Ganeva 2018: 86). При описанието на *-àва-/-'àва-* Г. Ганева обръща внимание на важния факт, че тази наставка се реализира „не въз основа на завършека на лексикалната основа или коренни алтернации, а на ново условие – мястото на ударението (т.е. отговаряла е на точно определен акцентен тип)“ (Ганева/Ganeva 2018: 88). При това е особено важно да се изтъкне и наблюдението, че *-ава-/-'ава-*, свойствена на североизточните говори, проявява експанзия в тях и измества по-старите суфикси *-ва-* и *-ова-* при глаголите от *и*-спрежение (Ганева/Ganeva 2018: 88–89).

Вече през новобългарския период към инвентара от имперфектиращи наставки се добавя *-ува-*, която е резултат от контаминация между *-у-* и *-ова-* (Ганева/Ganeva 2017).

И макар при изофункционалните морфемни обичайно да се реализира винаги точно една от тях при еднакви фонетични условия, още в старобългарските текстове – макар и рядко – се регистрира вариантност. Такъв е случаят с глагола *мънитн* с наставка *-и-* в инфинитив, при който са засвидетелствани вариантни форми при вторичния несвършен дериват – със стойности на наставката *-а-* и *-ова* при инфинитивната основа (*прѣмѣниати* и *прѣмѣновати*) (ГСтБЕ/GStBE 1991: 268). В монографичното си изследване върху видовете основи в българските диалекти Л. Антонова-Василева също отбелязва случаи на вариантност на суфиксите *-а-* и *-ва-*, *-ва-* и *-ува-* в рамките на един или група говори при единични лексеми (напр. *разбрѣдвам* и *разбрѣдам*, *лѣпвам* и *лапам*, *хѣквам* и *хѣкам*, *дрѣвѣм* и *дърпам*, *лѣхѣм* и *лѣхам* и др.) (вж. Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2000).

Постепенната трансформация в сферата на глаголното спрежение поставя въпроса за дистрибуцията и териториалното разпределение на суфиксите в структурата на глаголите от новото *-а*-спрежение. Въз основа на проучването на богат материал от предходни изследвания Г. Ганева (Ганева/Ganeva 2018: 67) обобщава, че средствата за вторична имперфективация в новобългарските диалекти (1) не са напълно идентични и (2) в диалектите в

сравнение със старобългарски се наблюдават разлики при формалния избор на един или друг суфикс, като роля при избора на наставка започва да играе и ударението.

Оттук може да се направи изводът, че новобългарският книжовен език наследява богат арсенал от изофункционални глаголни наставки в процеса на генерализирането на вторичната имперфективация. Те се установяват през различни периоди от развоя на езика и се намират в сложно взаимодействие помежду си. Не всички средства, присъщи на диалектите, намират обаче разпространение в днешния книжовен език, в който се установяват следните наставки за осъществяване на имперфективацията: *-а*- (*- 'а*-), *-ва*-, *-ава*- (*- 'ава*-), *-ува*- (*-юва*). В редица случаи е налице конкуренция между суфиксите, което поставя пред кодификацията разрешаването на проблема за постепенно ликвидиране на вариантността.

Казаното дотук дава основание да обобщим, че наблюдаваната днес вариантност (и дублетност) е с устойчив характер във времето. Сред факторите, които допринасят за устойчивостта ѝ до днес, би трябвало да посочим полицентричния характер на диалектната основа на българския книжовен език, от една страна, както и късната кодификация на лексиката в РСБКЕ/RSBKE 1957–1959 – от друга. Към тези фактори следва да добавим и липсата на ясни критерии, следвани при кодификаторската практика до края на миналия век. Посочените фактори според нас са в основата на поддържането на исторически наследената вариантност при глаголните наставки за образуване на вторични глаголи от НСВ.

2. Вариантността на *- 'а* и *- 'ава*, *- 'а* и *-ва* в процеса на кодификация

Когато говорим за вариантност (т.е. за изофункционалност), е важно да докажем, че средствата, на които приписваме този признак, действително са такива. В нашия случай това става с тестване на възможността за суфиксално разширяване на произвеждащата глаголна основа. Ако тя може да се разширява последователно с повече от един суфикс, но не и с два едновременно, то тогава е налице вариантност. Така напр. от *закръгля*, *оценя*, *сменя* от СВ може да се образуват по два производни глагола от НСВ: или само с *- 'а*, или само с *- 'ава* (*закръглям* и *закръглявам*; *оценям* и *оценявам*; *сменям* и *сменявам*). По подобен начин от префигирания *загася* (СВ) (произведен от *гася*) се образуват вариантните *загасям* и *загасвам* – или с *- 'а*, или само с *-ва*. Оттук следва, че двойките суфикси са изофункционални, както и че вариантите, образувани с тях, не са производни един от друг (вж. Ганева/Ganeva 2018: 82). Това означава още и че двата варианта – с *- 'а* и *- 'ава*, са възприети в книжовния език от различни диалекти, тъй като, както отбелязва Г. Ганева, „наставката *-ава*- е характерна предимно за североизточните говори“ (Ганева/Ganeva 2018: 84).

Специално внимание на вариантността на наставките *-а*-, *-ва*-, *-ава*-, *-ова*-, *-ува* при образуването на вторичните имперфективи с оглед на проб-

лемите на нормативността се обръща в Академичната граматика (ГСБКЕ/ GSBKE 1998: 72). Там се посочва, че в първия пълен тълковен речник на българския език – РСБКЕ (РСБКЕ/RSBKE 1955–1959) има регистрирани 570 производни глагола от НСВ с по два или повече словообразователни варианти, които са произведени основно от глаголи от СВ от 2. спрежение. Посочено е още, че като основно средство за имперфективация се предпочита наставката *-ва-*, макар да има случаи, когато като стилистично неутрален се предпочита производният глагол, образуван с редуване в корена. При конкуренцията на наставките *-’а* и *-’ава* се отбелязва, че стилистично неутрален е по-често вариантът с *-’ава* (ГСБКЕ/GSBKE 1998: 73).

Опит да се дефинират правила за дистрибуцията на суфиксите в книжовния език е направен и от Р. Ницолова. Тя също отбелязва, че „няма строги правила за избора на един от дублетите за сметка на останалите“, но обръща внимание, че се дава предимство на варианта със суфикс *-ва* пред този с *-’а* (*залепвам* вм. *залепям*), както и на варианта с еднаква коренна гласна пред варианта с друга степен на коренната гласна, срв. *отморявам* вм. *отмарям* (Ницолова/Nitsolova 2008: 256).

Кодификацията в Академичната граматика си поставя за цел „отстраняване на дублетите“, като се изхожда от виждането, че „дублетността е нежелателно явление в книжовните езици“ (ГСБКЕ/ GSBKE 1998: 265). Без да влизаме тук в спор с цитираното мнение за дублетността въобще (срв. Станчева/Stancheva 2018: 48–61; Златева/Zlateva 2020), ще направим уточнението, че в разглеждания пункт на нормативния комплекс приемаме възгледа за ограничаването ѝ. Дублетността е следствие от генерализирането на процеса на вторична имперфективация, който се осъществява в диалектите с различни словообразователни средства. В книжовния език единиците, образувани с тези средства, влизат в конкуренция помежду си. При липса на функционална разлика е естествено единият от дублетите да отпадне от книжовна употреба. Работата обаче според нас е в това, че е трудно да се формулира по-обща инструкция, без да се отчитат езиковите нагласи към дублетите и вариантите и еднозначно да се посочи в кои случаи трябва да се даде предимство на единия от двата варианта при двойките със суфикси *-’а/-’ава-* и *-’а/-ва-*. По правило при устойчива вариантност в книжовния език при единия вариант се развиват постепенно функционални разлики. Но в случая на вариантност, който разглеждаме, това става изключително рядко. В изследвания от нас материал се откриват няколко такива примера. При наставките *-ва* и *-ува* функционални разлики се развиват при двойката *закуквам* и *закукувам*, доколкото *закукувам* има и допълнително значение ‘започвам да живея самотно’ (РБЕ/RBE: <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/закукувам>). При наставките *-ава* и *-ва* е отбелязана разлика в значението при двойката *изучавам* и *изучвам* (вж. Ницолова/Nitsolova 2008: 256). Наблюденията ни показват, че в употребата са налице и случаи на функционално разграничаване при наставки *-’ава* и *-’а* – такава е двойката *изветрям* и *изветря-*

вам. *Изветрям* като 3-личен глагол се установява като термин от геологията (за скала, почва и под. – ‘променям се, разрушавам се под действието на вятъра и други атмосферни условия’). Сигнал за наблюдаваното разграничение според нас е установеният термин – *изветряне* (напр. *физично изветряне*, *химично изветряне*) (<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/изветряне>). Вторият глагол *изветрявам* (‘губя от качествата си, като стоя открит, незатворен’) остава в обща употреба извън терминосферата. Възможно е такова разграничение в значенията да се развие и при вариантите *огласям* и *огласявам*, като *огласявам* се специфицира в значението ‘оповестявам’. Такива функционални промени при разглежданите глаголи обаче са резултат от бавен и продължителен процес.

Нататък проследяваме посоката, която следва кодификацията при дублетите и вариантите със суфикси *-ава* и *-а* в РСБКЕ/RSBKE 1955 – 1958) и в академичните правописни речници ПРСБКЕ (ПРСБКЕ/PRSBKE 1983), НПР (НПР/NPR 2002) и ОПРГ (ОПРГ/OPRG 2016).

По данни на Академичната граматика от 570-те варианта при вторичните несвършени глаголи дублетност има при 340 лексеми (ГСБКЕ/GSBKE 1998: 72). Това, че при глаголите с конкуренция в суфиксите става въпрос за изофункционални словообразователни варианти, се потвърждава от наблюдението, че в тълкувателните дефиниции при двойките варианти в РСБКЕ при единия от вариантите има препратка към другия. Прави впечатление, че препратките не са реципрочни – препратка има само при единия от вариантите. Макар че не е изрично упоменато в уводните бележки, може да се предположи, че се препраща към глагола, чиято употреба се препоръчва. Напр. при глагола *сменям* има препратка към *сменявам*, при *отменям* – към *отменявам*, при *огласям* – към *огласявам*, при *защелевам* – към *защелевявам*, но при *закръглям* – към *закръглявам*; и при *прикрепявам*, и при *прикрепям* препратката е към *прикрепвам*. От извадката с примерите личи тенденцията речникът да утвърждава (макар и непоследователно) формите с *-’ава* пред тези с *-’а*, както и формите с *-ва* пред тези с *-’а*.

В ПРСБКЕ при вторичните несвършени глаголи дублетност има при 62 двойки глаголи, като конкуренцията се реализира между наставките *-’ава* и *-’а* (а понякога и *-ва*) (*долепявам (се)*, *долепям (се)* и *долепвам (се)*; *-’ава* и *-а* (*влетявам* и *влитам*); *-ва* и *-’а* (*загърбвам* и *загърбям*); *-ва* и *-ава/-’ава* (*изхвърчавам* и *изхвърчам*; *затлеявам* и *затлявам*); *-ва* и *-ува* (*закуквам* и *закукувам*)).³

Нататък ще коментираме само дублетността при глаголите с интересувашите ни суфикси *-’ава* и *-’а*, като при някои глаголи има и трета дублетна форма със суфикс *-ва*. В ПРСБКЕ тази дублетност е регистрирана при следните двойки глаголи: *видоизменям* и *виздоизменявам*, *долепявам (се)*, *долепям (се)* и *долепвам (се)*, *доизгасям* и *доизгасявам*, *закрепявам (се)*, *закрепям (се)* и *закрепвам (се)*, *закръглявам (се)* и *закръглям (се)*, *занемарявам* и *занемарям*, *заплевявам* и *заплевям*, *зарибявам* и *зарибям*, *заситнявам* и *заситням*.

ситням, зашлевявам и зашлевям, изкривявам и изкривям, окрилявам (се) и окрилям (се), окръглявам (се) и окръглям (се), оформявам и оформям, поокрилям и поокрилявам. Всички тези дублетни двойки са присъствали в РСБКЕ като словообразователни варианти. Освен тези дублетни форми при някои глаголи в ПРСБКЕ се запазват и словообразователните варианти. Броят и на дублетите, и на вариантите обаче е силно ограничен в сравнение с РСБКЕ.

В НПР дублетност има едва при две двойки, функционирали преди това като варианти: *нащърбявам (се)* и *нащърбвам (се)* и *обменям* и *обменявам*. Дублетността, регистрирана в ПРСБКЕ, се разпада, като това се случва по два начина: (1) едната лексема отпада от книжовната норма, книжовни остават лексемите *видоизменям (се)*, *занемарявам (се)*, *зарибявам*, *заситням*, *зашлевявам*, *изкривявам (се)*; (2) останалите дублетни двойки от ПРСБКЕ са представени като словообразователни варианти. С изключение на формата *видоизменям (се)* личи тенденцията да се запазват формите със суфикс -'ава.

В ОПРГ дублетността окончателно се разпада. Конкуренцията между суфиксите -'ава и -'а (а в някои случаи и -ва) остава под формата на словообразователни варианти. В книжовния език в момента това са следните двойки (на места тройки) глаголи: *възхвалявам (се)* и *възхвалям (се)*, *долепявам (се)*, *долепям (се)* и *долепявам (се)*, *дооформявам (се)* и *дооформям (се)*, *загасявам*, *загасям* и *загасвам*, *закрепявам (се)*, *закрепям (се)* и *закрепявам (се)*, *закръглявам (се)* и *закръглям (се)*, *занагласявам (се)* и *занагласям (се)*, *изгасявам*, *изгасям* и *изгасвам*, *изхитрявам се* и *изхитрям се*, *нагласявам (се)* и *нагласям (се)*, *наситнявам* и *наситням*, *нащърбявам (се)* и *нащърбям (се)*, *обезкрилявам* и *обезкрилям*, *обезформявам (се)* и *обезформям (се)*, *обменявам* и *обменям*, *огласявам* и *огласям*, *окрилявам (се)* и *окрилям (се)*, *окръглявам (се)* и *окръглям (се)*, *оплевявам* и *оплевам*, *отменявам* и *отменям*, *ошашавявам (се)* и *ошашавям (се)*, *позакръглявам (се)* и *позакръглям (се)*, *позаравнявам* и *позаравням*, *поокрилявам (се)* и *поокрилям (се)*, *прегласявам (се)* и *прегласям (се)*, *пременявам (се)* и *пременям (се)*, *прикрепявам (се)* и *прикрепям (се)*, *раздразнявам (се)* и *раздразням (се)*, *угасявам* и *угасвам*.

При тройката *изгасям*, *изгасявам*, *изгасвам* първите два глагола са преходни, а глаголт *изгасвам* е непреходен, т.е. като вариантни остават *изгасям* и *изгасявам*, докато *изгасвам* излиза извън обхвата на вариантността. Разграничени по линия на преходност/непреходност са и *угасям* и *угасвам*, като *угасвам* е фиксиран като непреходен, а наред с това при него е регистрирано и преносно значение: 'тихо, бавно изчезвам' (РБЕ/РВЕ онлайн).

Преминаването на лексемите от словообразователни варианти в дублети и връщането им след това в статут на варианти можем да отчетем като непоследователност от страна на кодификацията. Същевременно обаче тази непоследователност е в известен смисъл очаквана, предвид че прегледът на

граматиките показва липсата на първия, дескриптивния етап от кодификацията, който включва описанието на обективно съществуващата норма и динамиката в нея, както и установяването на нагласите на общността по отношение на тази норма (вж. Daneš 1979). Ето защо и вторият (прескриптивният етап) не може да установи ясни насоки за утвърждаването на един от вариантите или директно да го утвърди, оставяйки другия извън обхвата на книжовната норма.

Проследяването на развоя на дублетността при всяка от групите вторични несвършени глаголи, образувани с изофункционални суфикси, показва, че тенденциите в отделните групи се различават. Докато при разглежданата група с конкуренция при суфиксите -'а и -'ава има непоследователност и при по-голямата част от словообразователните варианти няма критерий, според който да се избере едната от формите, то при проследяването на конкуренцията между суфиксите -ва и -'а се вижда, че преимущество действително имат формите с наставка -ва. Това личи от развоя на дублетността при тези глаголи. В ПРСБКЕ дублетност има при двойките *заварвам* и *заварям*, *завардвам* и *завардям*, *загърбвам* и *загърбям*, *задънвам* и *задъням*, *закъркорвам* и *закъркорям*, *замервам* и *замерям*, *запалвам* и *запалям*, *запенвам се* и *запеням се*, *запристъпвам* и *запристъпям*, *затрънвам* и *затръням*, *захвалвам* и *захвалям*, *издирвам* и *издирям*, *изстъпвам (се)* и *изстъпям (се)*⁴. А в ОППГ последователно като единствена книжовна лексема остава тази със суфикс -ва.

3. Корпусни данни за функционирането на словообразователните варианти

Броят на употребите на функционалните варианти от ОППГ в българския уебкорпус CLASSLA-web.bg 1.0 (Ljubešić et al. 2024) дава информация за тенденцията при тези суфикси, а именно за това коя от формите има по-голям потенциал да се установи в практиката. Така например личи превесът на *възхвалявам (се)* (12 795) над *възхвалям (се)* (336), *долепям (35)* над *долепявам (5)* и *долепявам (0)*, *дооформям (35)* над *дооформявам (0)*, *занагласям (12)* над *занагласявам (1)*, *изгасям (154)* над *изгасявам (69)*, *обменям (20 891)* над *обменявам (6)*, *отменям (38 291)* над *отменявам (234)*, *пременям (309)* над *пременявам (89)*.

Интересно е да се отбележи, че при тройките варианти невинаги преобладава броят на употребите със суфикс -ва въпреки последователните препоръки в кодификацията. Формата с -ва се е утвърдила при глагола *закрепам (се)* (6581), срв. *закрепам (се)* (46) и *закрепявам (се)* (4), а тази с -'а – при *прикрепям (се)* (6731), срв. *прикрепвам (се)* (3486), *прикрепявам (се)* (24); не е голяма разликата в броя употреби при *залепвам (се)* (221) и *залепям (се)* (198).

При останалите двойки личи, че по-употребимата форма обикновено е тази със суфикс -'а (с изключение на установеното в практиката *възхваля-*

вам (*се*). Не може да се заключи обаче, че това е в разрез с препоръката в ГСБКЕ да се употребява формата на -'ава-. Наблюденията показват, че закръпването на едната или другата наставка става полексемно. Не се открива зависимост от конкретния корен, при разглежданите корени се откриват производни лексеми както с едната, така и с другата наставка. Срв. напр. с корен -мен-: *разменям (се)*, *променям (се)*, но и *вменявам*; с корен -глас-: *запригласям*, но *съгласявам се* и др.

В ГСБКЕ формите *сменям/сменявам*, *закръглям/закръглявам* и *нагласям/нагласявам* са посочени като равностойни, но между честотата на *сменям* и *сменявам* се наблюдава съществена разлика. Регистрираните употреби на лемата *сменям* са 12 906, а на *сменявам* – само 432, т.е. около 30 пъти по-малко. Освен това употребите на *сменявам* се предимно в потребителски коментари и постове в онлайн форуми.

Употребите на двойките лемни *закръглям/закръглявам* и *нагласям/нагласявам* са с по-малък брой в текстовете, включени в посочения корпус, но и при тях се наблюдава превес на формата с наставка -'а- (*закръглям* – 77, *закръглявам* – 24, *нагласям* – 442, *нагласявам* – 111).

При вариантите *преценявам* и *преценям* количественият превес на кодифицираната форма е очевиден: *преценявам* се среща 42 290 пъти, докато *преценям* – едва 678. Категорична е разликата и в броя на употребите на *оценявам* (145 422) и *оценям* (641).

4. Рецепцията на фразата *Всеки сам си преценя* като индикатор за езиковите нагласи към вариантите

Както вече посочихме в началото, фразата *Всеки сам си преценя*, обявена за реплика на 2021 г. в ежегодната анкета на платформата „Как се пише“⁵, се превърна в обект на редица анализи от социологическа и културологична гледна точка (вж. Лозанов/Lozanov 2022; Кьосев/Kyosev 2022; 2022a). В същото време обаче не беше подложена на по-сериозен езиковедски анализ извън най-общата оценка, че става въпрос за нарушаване на книжовната норма, при което вместо глагола *преценявам* е употребен словообразователният му вариант *преценям*, който е изведен извън кодифицираната норма (вж. РСБКЕ/RSBKE 1955 – 1958; РБЕ/РВЕ онлайн; ПРСБКЕ/PRSBKE 1983; НПП/NPR 2002; ОПРГ/OPRG 2016). При това възниква въпросът защо *преценям* предизвиква толкова негативни реакции, при положение че са налице редица производни глаголи от НСВ, образувани с -'а-м (над 500 – вж. БЕРОН <https://beron.mon.bg>).

Всъщност придаването на ироничен смисъл на дадена реплика, която не е оформена по правилата на книжовния език, е добре известен похват при изграждането на образ на герой от художествен текст. Произнесени в публичното пространство, такива реплики се използват в журналистиката като ярки маркери за отрицателна оценка на събития или на участници в политическия ни живот от най-ново време. Достатъчно е да си припомним прос-

ловутите реплики „риформа“ от 90-те години на миналия или „вервайте ми“ от зората на днешния век, които разширяват своя контекст на употреба и продължават и до днес да се използват в медиите и социалните мрежи за иронизиране на събития в обществения живот⁶.

Ироничното използване на израз или фраза, в която е налице неспазване на стандарта, дава обратна връзка както за състоянието на книжовната норма в конкретен пункт, така и за езиковите нагласи. От една страна, публичното осмиване на неспазването на книжовната норма е показател за високата ѝ стабилност в конкретни сегменти от различни езикови равнища. Това от своя страна е и индикатор за успешността на кодификацията. Напр. иронизирането на изговорните варианти „риформата“ и „вервайте ми“ дава ценна обратна връзка за рецепцията на правоговорните норми.

В случая с „риформата“ може да се заключи, че вариантите с редукция на *e* извън ударение се възприемат като сериозно отклонение от книжовното произношение. Посоченото отклонение е удостоверено и с данни от социолингвистично анкетно проучване, според които то се оценява от анкетираните като определено неправилно, като категорично източнобългарска регионална особеност, която се характеризира с неблагозвучие (вж. Алексова/Aleksova 2016: 149–151). Иронизирането пък на „вервайте ми“ е индикатор за стабилността на правоговорната норма при глаголи с променливо *я* в един точно определен неин сегмент – недопускане на преглас *я – e* пред сричка със задна гласна. То също е удостоверено с данни от посоченото проучване, като според тях единодушно е определено от анкетираните като неправилно, западнобългарско и неблагозвучно (вж. Алексова/Aleksova 2005; Алексова/Aleksova 2016: 235–246).

Съдейки по сходната обществена реакция спрямо репликата *Всеки сам си преценя*, същата според нас би била и ситуацията с употребата на *преценявам* в м. *преценявам*, ако изразът бъде подложен на анкетна оценка по признаците правилно – неправилно; благозвучно – неблагозвучно; източно- или западнобългарско по звучене.

Насочвайки вниманието към реакциите на слушащия, ние всъщност поставяме интерпретацията на репликата *Всеки сам си преценя* в рамката на перцептуалната социолингвистика (още и социолингвистична перцепция) (Алексова/Aleksova 2016: 68; Campbell-Kibler 2009). В центъра на нейната изследователска оптика се открояват въпросите за оценката и интерпретацията на вариантите от страна на слушащия, както и социалните значения, които им се приписват.

Некодифицираните варианти се отличават със салиентност (*salience*) – понятие от сферата на социалната психология, социолингвистиката и когнитивната лингвистика (вж. Boswijk, Coler 2020), което позволява да се разбере по-добре динамиката на езиковата промяна (вж. Rácz 2013: 148). Салиентността (очевидност; изпъкналост) в когнитивен план се описва като реакция на изненада у слушащия при появата на даден вариант (променлива)

в определен контекст. Тази изненада от своя страна говори за ниската (контекстова) честотност на варианта (напр. в официално общуване). Т.е. колкото дадена променлива е по-честотна за определен контекст, толкова по-позната и по-лесна за обработка (възприемане) е тя (вж. Zacccone et al. 2016).

Бихме могли да предположим, че в полето на езиковите нагласи употребата на израза *Всеки сам си преценя* дели езиковата общност на две големи групи – можем условно да ги наречем „преценящи“ и „преценяващи“. За „преценящите“ вариантът *преценям* е съвсем естествен и обичаен (т.е. лишен от салиентност). За другата група обаче *преценям* притежава перцептивна яркост (салиентност) (вж. Алексова/Aleksova 2016; 2023: 22 и сл.). Понеже е несъвместима с книжовното, употребата на *преценям* се възприема като знак за не особено високото ниво на грамотност на онези, които го използват. Втората група – нека я наречем условно „преценЯВАщите“, използва израза като салиентен, за да иронизира т.нар. „преценЯщи“ като група, невладееща книжовната норма и стояща социално по-ниско. Бихме могли да предположим, че в очите на „преценЯВАщите“ „преценЯщите“ не са достатъчно образовани, щом не се придържат към книжовните норми, или пък са най-общо възприемани като „провинциалисти“, неотърсили се от регионалното в езиковото си поведение. В този ред на мисли широкият обществен отзвук спрямо фразата *Всеки сам си преценя* може да бъде разчетен и като проява на две езикови нагласи към книжовния език от страна на „преценяващите“ – *гордост* от владенето на книжовната норма и *осъзнаване* на книжовната норма. От своя страна тези две нагласи се обвързват и с две от проявите на символната функция на стандарта в днешно време – съответно *разграничителна* и *еталонна* (вж. Garvin 1993).

В контекста на неразрешения проблем за вариантността/дублетността в областта на глаголните наставки - 'a/- 'ava- е необходимо да се прибегва и до инструментите на перцептуалната социолингвистика, за да се установи кой от вариантите се възприема като неутрален и кой като салиентен, за да се придвижи кодификацията в този пункт от книжовната норма.

Обобщение

Наблюденията ни върху вариантността на глаголните суфикси - 'a/- 'ava- могат да бъдат обобщени по няколко линии.

1. Днешната книжовна норма все още не се е освободила от словообразователни варианти, които са резултат от дългия процес на поэтапни реструктурирания, настъпили в глаголната система във връзка с установяването на категорията вид, последвалата ги генерализация на имперфективацията и на възникването на новото 3. спрежение.

2. Необходимо е да се направи пълно описание на правилата в книжовния език за дистрибуцията на суфиксите, участващи в образуването на вторични имперфективи с отчитане на завършека на лексикалната основа; наличието на морфологични промени в корена; мястото на ударението.

3. Необходим е внимателен преглед на вариантите, за да се идентифицират двойките, при които се е установила или се установява функционална разлика (както напр. при *изветрям* и *изветрявам*).

4. В някои от случаите на вариантност/дублетност могат да се използват и инструментите на перцептуалната социолингвистика, за да се установи социалната тежест на вариантите.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Публикацията е изготвена по проекта на Секцията за съвременен български език „Нормативна граматика на българския език“.

² Социолингвистичната променлива е основната единица на социолингвистичния анализ на езиковата и речевата вариантност; всеки езиков или речев корелат на стратификационната и ситуативната вариантност (вж. <https://rus-soc-lingvo-terms.slovaronline.com>).

³ За пълнота към картината на дублетността в ПРСБКЕ може да се отбележи и конкуренцията при наставките *-ува-* и *-ва-* (*чувствам* и *чувствувам*) при глаголите от несвършен вид, която след устойчива тенденция в практиката да се използва по-кратката форма, е допусната в ролята си на преходен етап в ПРСБКЕ, като след това в НПП се разпада в полза на формите на *-ва-м*. Този вид дублетност остава извън рамките на изследването.

⁴ Тук не включваме дублетите с конкуренция между *-ва* и *-’а*, които впоследствие отпадат от книжовната норма, тъй като те не дават информация за това формата с кой суфикс се утвърждава.

⁵ Вж. Езикова некомпетентност: Некнижовната „преценям“ стана дума на годината (20.01.2022). <<https://www.bgonair.bg/a/36-sutreshen-blok/252888-ezikova-competentnost-neknizhovnata-pretsenyam-stana-duma-na-godinata>>; „Всеки сам си преценя“ е българската реплика на годината (27.12.2021). <<https://bnr.bg/horizont/post/101578141/vseki-sam-si-precena-e-balgarskata-replika-na-godinata>>.

⁶ Вж. Как рИформата изчезна за 30 секунди! (2015) <<https://podtepeto.com/podnozha/zhega-kak-riformata-izchezna-za-30-sekundi/>>; Да живее „промяната“, да здравствува „риформата“. <<https://7dnibulgaria.bg/archives/251623>> (29.11.2016); Това е „риформата“ в МВР, по-точно неосъществената реформа. <<https://frognews.bg/glasat-na-jabata/glasat/mvr-pri-borisov-vtori-reformata-pod-kilima.html>>; „Вервайте ми“. Какво не знаем за системата за електронно гласуване за нови членове на ВСС (2017). <https://clubz.bg/53957-vervayte_mi>; Кандидатът е добър, вервайте ми! <<https://www.dw.com/a-17347393>> (8.01.2014).

ЛИТЕРАТУРА

Алексова 2005: *Алексова, Кр.* Сравнително изследване на резултатите от няколко метода за установяване на йерархията на социолингвистичните променливи. – В: *Научни изследвания в чест на проф. д-р Боян Байчев. По случай неговата 70-годишнина*. Велико Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“.

Алексова 2016: *Алексова, Кр.* Социолингвистична перцепция, езикови нагласи и социална идентификация по речта. София. Издателство „Парадигма“.

- Алексова 2023: *Алексова, Кр.* Перцептуална социоллингвистика. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Антонова-Василева 2000: *Антонова-Василева, Л.* Видовите основи в българските диалекти (семантично и морфологично изследване). – Приета за печат от НС с прот. № 19-20, 07. 2000 г. Депозирана в Национален център за информация и документация. Централна библиотека, № Нд 246/2000.
- БЕРОН: Официален правописен речник онлайн. <<https://beron.mon.bg/>>.
- Бояджиев 1999: *Бояджиев, Т.* Словообразуване. – В: Бояджиев, Т., Ив. Кударов, Й. Пенчев. *Съвременен български език. Фонетика. Лексикология. Словообразуване. Морфология. Синтаксис.* София, Издателство „Д-р Петър Берон“.
- Ганева 2017: *Ганева, Г.* Кога е започнало обогатяването на българската глаголна система. – *Българска реч*, XXIII, № 3, с. 77–83
- Ганева 2018: *Ганева, Г.* История на граматическите основи. София, Панев Пъблишинг.
- ГСБКЕ 1998: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. Ч. 2. София, Абагар.
- ГСтБЕ 1991: Граматика на старобългарския език. София, Издателство на Българската академия на науките.
- Златева 2020: *Златева, Ж.* Динамика на дублетността в глаголната система на съвременния български книжовен език (*автореперат*). <https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2020/05/Жанета_АВТОРЕФЕРАТ.pdf> [24.08.2024].
- Кьосев 2022: *Кьосев, А.* Защо българите вярват на всякакви безумия. <<https://www.dw.com/bg/zaso-blgarite-varvat-na-vsakakvi-bezumia/a-62751779>> [09.08.2022].
- Кьосев 2022а: *Кьосев, А.* Пандемията има шанс да създава солидарни общества. <https://www.actualno.com/society/prof-aleksandyr-kiosev-pandemijata-ima-shans-da-syzdava-solidarni-obshtestva-news_1704400.html> [22.01.2022].
- Лабов 1970–75: *Лабов, У.* Изследование езика в его социален контекст. – В: *Ново в лингвистиката*. Т. 7. Москва, 1975, с. 96–182.
- Лозанов 2022: *Лозанов, Г.* „Всеки сам си преценя“: може да сме по-прости, но сме повече. <<https://fakti.bg/mnenia/645475-moje-da-sme-po-prosti-no-sme-po-veche-ili-kak-v-balgaria-vseki-sam-si-precena>> [18 януари 2022].
- Ницолова 2008: *Ницолова, Р.* Българска граматика. Морфология. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- НПР 2002: Нов правописен речник на българския език. София, Хейзъл.
- ОПРГ 2016: Официален правописен речник на българския език. Глаголи. София, Просвета.
- ПРСБКЕ 1983: Правописен речник на съвременния български книжовен език. София, Издателство на Българската академия на науките.
- РБЕ онлайн: Речник на българския език (онлайн). А – системност. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>>.
- РСБКЕ 1955–1959: Речник на съвременния български книжовен език. София, Издателство на Българската академия на науките.
- Сталянова 2021: *Сталянова, Н.* „Всеки сам си преценя“ е българската реплика на годината. <<https://bntnews.bg/news/vseki-sam-si-precenya-e-balgarskata-replika-na-godinata-1179953news.html>> [27.12.2021].

- Станчева 2018: *Станчева, P.* Дублетността – необходима и неизбежна. – *Български език* LXV, № 3, с. 48–61. doi: <https://doi.org/10.7546/BL.LXV.18.03.05>.
- Boswijk, Coler 2020: *Boswijk, V. & Coler, M.* What is Salience? – *Open Linguistics*, 6(1), pp. 713–722. <<https://doi.org/10.1515/opli-2020-0042>>.
- Campbell-Kibler 2009: *Campbell-Kibler, K.* The nature of sociolinguistic perception. *Language Variation and Change*, 21(1), pp. 135–156. <<https://doi.org/10.1017/S0954394509000052>>.
- Daneš 1979: *Daneš, F.* Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci – In: *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha, Academia, pp. 79–91.
- Garvin 1993: *Garvin, P. L.* A conceptual framework for the study of language standardization. – *International Journal of the Sociology of Language*, vol. 1993, No. 100–101, pp. 37–54. <<https://doi.org/10.1515/ijsl.1993.100-101.37>>.
- Ljubešić et al. 2024: *Ljubešić, Nikola, Peter Rupnik, Taja Kuzman.* Bulgarian web corpus CLASSLA-web.bg 1.0, Slovenian language resource repository CLARIN.SI, ISSN 2820-4042. <<http://hdl.handle.net/11356/1928>>.
- Milroy et al. 1999: *Milroy, J., L. Milroy.* Authority in Language: Investigating Standard English. Routledge.
- Rácz 2013: *Rácz, P.* Salience in sociolinguistics: a quantitative approach. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Zarcone et al. 2016: *Zarcone, A., M. van Schijndel, J. Vogels, and V. Demberg.* Salience and attention in surprisal-based accounts of language processing. – *Frontiers in Psychology* 7: 844. <<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00844>>.

REFERENCES

- Aleksova 2005: *Aleksova, Kr.* Sravnitelno izsledvane na rezultatite ot nyakolko metoda za ustanovyavane na yerarhiyata na sotsiolingvistichnite promenlivi. – V: *Nauchni izsledvaniya v chest na prof. d-r Boyan Baychev. Po sluchay negovata 70-godishnina*. Veliko Tarnovo, Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”.
- Aleksova 2016: *Aleksova, Kr.* Sotsiolingvistichna pertseptsiya, ezikovi naglasi i sotsialna identifikatsiya po rechta. Sofia, Izdatelstvo “Paradigma”.
- Aleksova 2023: *Aleksova, Kr.* Pertseptualna sotsiolingvistika. Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.
- Antonova-Vasileva 2000: *Antonova-Vasileva, L.* Vidovite osnovi v balgarskite dialekti (semantichno i morfologichno izsledvane). – *Prieta za pechat ot NS s prot. N 19–20, 07. 2000 g.* Depozirana v Natsionalen tsentar za informatsiya i dokumentatsiya. Tsentralna biblioteka, N Nd 246/2000.
- BERON: Ofitsialen pravopisen rechnik online. <<https://beron.mon.bg/>>.
- Boswijk, Coler 2020: *Boswijk, V. & Coler, M.* What is Salience? – *Open Linguistics*, 6(1), pp. 713–722. <<https://doi.org/10.1515/opli-2020-0042>>.
- Boyadzhiev 1999: *Boyadzhiev, T.* Slovoobrazuvane. – In: *Boyadzhiev, T., Iv. Kutsarov, Y. Penchev. Savremen en balgarski ezik. Fonetika. Leksikologiya. Slovoobrazuvane. Morfologiya. Sintaksis*. Sofia, Izdatelstvo “D-r Petar Beron”.

- Campbell-Kibler 2009: *Campbell-Kibler, K.* The nature of sociolinguistic perception. *Language Variation and Change*, 21(1), pp. 135–156. <<https://doi.org/10.1017/S0954394509000052>>.
- Daneš 1979: *Daneš, F.* Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci – In: *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha, Academia, pp. 79–91.
- Ganeva 2017: *Ganeva, G.* Koga e zapochnalo obogatyavaneto na balgarskata glagolna sistema. – *Balgarska rech*, XXIII, N 3, s. 77–83.
- Ganeva 2018: *Ganeva, G.* Istoriya na gramaticheskite osnovi. Sofia, Panev Publishing.
- Garvin 1993: *Garvin, P. L.* A conceptual framework for the study of language standardization. – *International Journal of the Sociology of Language*, vol. 1993, No. 100–101, pp. 37–54. <<https://doi.org/10.1515/ijsl.1993.100-101.37>>.
- GSBKE 1998: Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 2. Morfoloгиya. Ch. 2. Sofia, Abagar.
- GStBE 1991: Gramatika na starobalgarskiya ezik. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite.
- Kyosev 2022: *Kyosev, A.* Zashto bulgarite vyarvat na vsyakakvi bezumiya. <<https://www.dw.com/bg/zaso-blgarite-varvat-na-vsakakvi-bezumia/a-62751779>> [09.08.2022].
- Kyosev 2022a: *Kyosev, A.* Pandemiyata ima shans da sazdeva solidarni obshtestva. <<https://www.actualno.com/society/prof-aleksandyr-kiosev-pandemijata-ima-shans-da-syzdava-solidarni-obshtestva-news1704400.html>> [22.01.2022].
- Labov 1970–75: *Labov, U.* Issledovanie iazyka v ego sotsial'nom kontekste. – In: *Novoe v lingvistike*. T. 7. Moskva, 1975, s. 96–182.
- Lozanov 2022: *Lozanov, G.* “Vseki sam si pretsEnya”: mozhe da sme po-prosti, no sme poveche (18 yanuari 2022). <<https://fakti.bg/mnenia/645475-moje-da-sme-po-prosti-no-sme-poveche-ili-kak-v-balgaria-vseki-sam-si-precena>>.
- Ljubešić et al. 2024: *Ljubešić, Nikola, Peter Rupnik, Taja Kuzman.* Bulgarian web corpus CLASSLA-web.bg 1.0, Slovenian language resource repository CLARIN.SI, ISSN 2820-4042. <<http://hdl.handle.net/11356/1928>>.
- Milroy et al. 1999: *Milroy, J., L. Milroy.* Authority in Language: Investigating Standard English. Routledge.
- Nitsolova 2008: *Nitsolova, R.* Balgarska gramatika. Morfoloгиya. Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.
- NPR 2002: Nov pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia, Heyzal.
- OPRG 2016: Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Glagoli. Sofia, Prosveta.
- PRSBKE 1983: Pravopisen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite.
- Rácz 2013: *Rácz, P.* Saliency in sociolinguistics: a quantitative approach. Berlin: De Gruyter Mouton.
- RBE online: Rechnik na balgarskiya ezik (online). A – sistemnost. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>>.
- RSBKE 1955–1959: Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukit.

- Stalyanova 2021: *Stalyanova, N.* “Vseki sam si pretsenya” e balgarskata replika na godinata. <<https://bntnews.bg/news/vseki-sam-si-pretsenya-e-balgarskata-replika-na-godinata-1179953news.html>> [27.12.2021].
- Stancheva 2018: *Stancheva, R.* Dubletnostta – neobhodima i neizbezhna. – *Balgarski ezik*, LXV, N 3, s. 48–61. doi: <https://doi.org/10.7546/BL.LXV.18.03.05>.
- Zarcone et al. 2016: *Zarcone, A., M. van Schijndel, J. Vogels, and V. Demberg.* Salience and attention in surprisal-based accounts of language processing. – *Frontiers in Psychology* 7: 844. <<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00844>>.
- Zlateva 2020: *Zlateva, Zh.* Dinamika na dubletnostta v glagolnata sistema na savremenniya balgarski knizhoven ezik (avtoreferat). <https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2020/05/Zhaneta_AVTOREFERAT.pdf> [24.08.2024].

☒ Проф. д-р Руска Станчева

☒ Гл. ас. д-р Жанета Златева

☒ Ас. Александър Георгиев

Секция за съвременен български език

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

при Българската академия на науките

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

☒ Prof. Dr. Ruska Stancheva

☒ Assist. Prof. Dr. Zhaneta Zlateva

☒ Assist. Alexander Georgiev

Department of Modern Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria